

הרב יהודה זולדן, באר יהודה – סוכה, עמ' 77-90

שיעור ו

העוסק במצווה פטור מן המצווה

(סוכה כה ע"א – כו ע"א)

- א. "העוסק במצווה פטור מן המצווה" – המקורות מהפסוקים
1. בשבתך בביתך ובלכתך בדרך
2. ר' יוסי הגלילי – טמאי מת פטורים מקרבן פסח
ב. ר' שילא: האם חלק על העיקרון "העוסק במצווה פטור מן המצווה"?
ג. העוסקים במצווה – באילו מצוות?
ד. היקף הפטור של העוסקים במצווה
1. רש"י ור"ן – גם בזמן החנייה, כשלא עוסקים ממש במצווה
2. תוס' – כשניתן לקיים את שתיהן לא חל הכלל "העוסק במצווה פטור מן המצווה"
ה. מחלוקת הראשונים מבוססת על המקורות מהפסוקים השונים
סיכום

א. "העוסק במצווה פטור מן המצווה" – המקורות מהפסוקים

1. בשבתך בביתך ובלכתך בדרך

במשנה (כה ע"א) נאמר: "שלוחי מצווה פטורין מן הסוכה". ובגמרא (שם):

מנא הני מילי? דתנו רבנן: "בשבתך בביתך" (דברים ו, ז) – פרט לעוסק במצווה, "ובלכתך בדרך" (שם) – פרט לחתן. מכאן אמרו: הכונס את הבתולה פטור, ואת האלמנה חייב.

דברי הגמרא הללו מבוססים על דברי התוספתא (ברכות א, ג):

החתנים וכל העוסקין במצוות, פטורין מן קרית שמע ומן התפלה, שנאמר: "בשבתך בביתך" פרט לעוסקים במצוות, "ובלכתך בדרך" פרט לחתנים.

במשנה (ברכות טז ע"א) מופיעה ההלכה שחתן פטור מקריאת שמע, אך מותר לו לקרוא אם הוא מעוניין בכך:

חתן פטור מקריאת שמע בלילה הראשון, עד מוצאי שבת אם לא עשה מעשה.

מעשה ברבן גמליאל שקרא בלילה הראשון שנשא.

אמרו לו תלמידיו: לא לימדנו רבינו שחתן פטור מקריאת שמע בלילה הראשון?

אמר להם: איני שומע לכם לבטל ממני מלכות שמים אפילו שעה אחת.

כך מופיע גם במשנה אחרת (ברכות טז ע"ב):

חתן, אם רוצה לקרות קריאת שמע לילה הראשון – קורא.

רבן שמעון בן גמליאל אומר: לא כל הרוצה ליטול את השם יטול.

רבן שמעון בן גמליאל לא שלל לחלוטין את האפשרות שחתן יקרא קריאת שמע, אך לדבריו לא כל חתן רשאי לעשות כן, מפני ש"אנן סהדי דלא מצי לכווני דעתיה" ויש לחשוש ליוהרא (ברכות יז ע"ב). בגמרא (תענית י ע"ב) נאמרה הברייתא:

תניא אידך: לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד – עושה, תלמיד – עושה, דברי רבי שמעון בן אלעזר. רבן שמעון בן גמליאל אומר: במה דברים אמורים – בדבר של שבח, אבל בדבר של צער – עושה, וזכור לטוב, שאין שבח הוא לו אלא צער הוא לו.

רבנו גרשום (שם) פירש: "דבר של שבח אינו עושה, כגון חתן קורא קריאת שמע בלילה הראשון". על פי הירושלמי (ברכות ב, ט; שבת א, ב), ניתן לפרש שהרישא של המשנה, לפיה כל חתן שרוצה לקרוא קריאת שמע יכול לקרוא, היא ע"פ רבן גמליאל, ורבן שמעון בן גמליאל חלק על ההיתר לכל חתן. אביו – רבן גמליאל, היה רשאי לנהוג כן, אך לא כל חתן. רש"י (סוכה כה ע"א ד"ה ובלכתך; ברכות יא ע"א ד"ה ובלכתך) הסביר מדוע היה צורך ללמד באופן מיוחד על חתן שפטור מקריאת שמע:

ובלכתך בדרך פרט לחתן – ואף על גב דהוא נמי במצווה טריד, איצטריכי להו תרי קראי. דאי הוה כתיב חד, כיון דחתן לאו בהדיא כתיב בקרא, הוה אמינא לא פטר הכתוב אלא טורח ועושה מלאכת מצווה בידים או מהלך למצווה. אבל חתן שהוא יושב ובטל ואינו עוסק, אלא טריד במחשבת בעילה, לא פטר הכתוב. הלכך מקרא יתירא אשמעינן דפטור מקריאת שמע, דטריד במחשבת בעילה.

החידוש בחתן הוא שאף שלא עוסק ממש במצווה או פועל לקיומה, אלא רק מוטרד מעצם היכולת שלו לקיימה, הוא גם כן פטור ממצווה. רש"י ציין שהפסוק לא עוסק ישירות בחיובו של חתן בקריאת שמע, והלימוד לגביו הוא "קרא יתירא". ייתכן שהלימוד הוא נקודתי וייחודי לחתן הטרוד בבעילת מצווה, או לכל אדם שטרוד מקיומה של מצווה אותה הוא עומד לקיים.

2. ר' יוסי הגלילי – טמאי מת פטורים מקרבן פסח

בהמשך סוגיית הגמרא (כה ע"א-ע"ב) נאמר:

והעוסק במצווה פטור מן המצווה מהכא נפקא? מהתם נפקא, דתניא: "ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא" (במדבר ט, ו).

אותם אנשים מי היו? נושאי ארונו של יוסף היו, דברי רבי יוסי הגלילי.¹ רבי עקיבא אומר: מישאל ואלצפן היו, שהיו עוסקין בנדב ואביהוא. רבי יצחק אומר: אם נושאי ארונו של יוסף היו – כבר היו יכולין ליטרה, אם מישאל ואלצפן היו – יכולין היו ליטרה. אלא עוסקין במת מצווה היו שחל שביעי שלהן להיות בערב פסח, שנאמר "ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא", ביום ההוא אין יכולין לעשות, הא למחר יכולין לעשות.

התנאים עסקו בשאלה מי היו אותם אנשים טמאים שלא יכלו לעשות פסח, והגמרא למדה מדבריהם שמי שעסק במצוות קבורתו של מת מצווה פטור מלאכול קרבן פסח. בהקשר זה בלבד חידשה התורה שהטמאים שלא עשו פסח במועד יעשו פסח שני. אדם שעסק במצווה אחת ובגלל זה לא יכול לעשות מצווה אחרת, איננו יכול להשלים את המצווה במועד אחר. אמנם אותם שעסקו במת מצווה במדבר, לא ידעו שתינתן להם אפשרות לעשות פסח שני, ואף על פי כן לא נמנעו מלהיטמא. הגמרא מסבירה בהמשך מדוע היה צורך ללמוד גם מהפסוק בקריאת שמע וגם מהפסוק העוסק בפסח שני ש"העוסק במצווה פטור מן המצווה":

צריכא, דאי אשמעינן התם – משום דלא מטא זמן חיובא דפסח, אבל הכא דמטא זמן קריאת שמע אימא לא? צריכא. ואי אשמעינן הכא – משום דליכא כרת, אבל התם דאיכא כרת אימא לא? צריכא.

יש צורך בפסוק מיוחד שילמד על פטור לחתן למרות הפסוק שנאמר בפרשיית פסח שני, שכן ייתכן לומר שהפטור במקרה של קרבן פסח הוא רק משום שבזמן ההיטמאות למת עדיין לא הגיע זמן הקרבת הפסח, אך בחתן ייתכן שבמצב בו התחייב בקריאת שמע לפני שהתחייב בבעילת מצווה הוא לא ייפטר מהמצווה שכבר התחייב בה.

1 בספרי במדבר פסקא סח מופיעה דעה זו בשמו של ר' ישמעאל.

מאידך, ישנו צורך בפסוק מיוחד שילמד על פטור עוסק במצווה בנוגע לקרבן פסח למרות הפסוק בקריאת שמע, שאפשר היה לומר שכיוון שחייב קרבן פסח חמור כל כך עד שמי שלא עושה אותו מתחייב כרת, יהיה אסור להיטמא למת מצווה במשך שבעת הימים שלפני הפסח, כדי שלא יימנע מלאכול קרבן פסח.

ב. ר' שילא: האם חלק על העיקרון "העוסק במצווה פטור מן המצווה"?

בגמ' בסוכה (כה ע"ב) הובאה דעתו של ר' שילא בנוגע ל"עוסק במצווה פטור מן המצווה":

תנו רבנן: חתן והשושבינין וכל בני חופה פטורין מן התפילה ומן התפילין, וחייבין בקריאת שמע. משום רבי שילא אמרו: חתן פטור, והשושבינין וכל בני החופה חייבין.

רש"י (ד"ה חייבין) הסביר שהחתן והשושבינין וכל בני החופה פטורים מסוכה משום חשש שכרות וקלות ראש, אך הם חייבים בקריאת שמע מאחר ש"מצות כוונתה אינו אלא פסוק ראשון, ויכולים ליישב דעתן שעה קטנה כדי לקרוא פסוק ראשון". בשמו של ר' שילא אמרו שחתן פטור, ורש"י (ד"ה משום) הסביר: "מקריאת שמע דטריד, ושאר בני חופה חייבין. ולית להו להני תנאי העוסק במצווה פטור מן המצווה". מפרשי רש"י דנו בשאלה האם רק ר' שילא סבר שאין להחיל את הכלל ש"העוסק במצווה פטור מן המצווה" או שגם תנא קמא סובר כן, מאחר שהנימוק לפטור מתפילה ותפילין הוא חשש לשכרות וקלות ראש ולא "העוסק במצווה פטור מן המצווה". הרא"ש (ב, ח) חלק על פירוש רש"י והסביר את דברי תנא קמא ור' שילא באופן הבא:

הני תנאי אית להו דהעוסק במצווה פטור מן המצווה. אלא תנא קמא מחייב להו בקריאת שמע משום דעיקר כוונת קריאה היא בפסוק ראשון, ובקל יוכל לכיין וליישב דעתו בפסוק ראשון. ורבי שילא סבר דחתן אי אפשר לו לכיין דעתו כלל. רבי שילא לא קאמר דשושבינין ובני חופה חייבין אלא בקריאת שמע, אבל בתפלה ותפילין מודה דפטורין. ולא משום דעסיקי במצות ניהו, דאם כן אפילו מקריאת שמע נמי נפטרי, אלא ודאי לא מיקרו עוסקים במצות והא דפטרי מתפלה משום דשכיחי בחופה שמחה וקלות ראש.

לסיכום, רש"י סבר שרבי שילא (ואולי אף תנא קמא) חלקו על הכלל "העוסק במצווה פטור מן המצווה", אך הרא"ש לא הבין כך.

ג. העוסקים במצווה – באילו מצוות?

באילו מצוות עוסקים אותם הפטורים ממצוות סוכה? רש"י (כה ע"א ד"ה שלוחי מצווה) כתב: "הולכי בדרך מצווה, כגון ללמוד תורה ולהקביל פני רבו ולפדות שבויים". ההולכים ללמוד תורה ולהקביל פני רבם נזכרים בסוגיית הגמרא (כו ע"א):

הולכין לדבר מצווה פטורין בין ביום ובין בלילה. כי הא דרב חסדא ורבה בר רב הונא, כי הוו עיילי בשבתא דרגלא לבי ריש גלותא, הוו גנו ארקתא דסורא [=ישנו על שפת הנהר, שלא בסוכה]. אמרי: אנן שלוחי מצווה אנן, ופטורין.

על אותם אמוראים מסופר גם סיפור אחר בגמ' (י ע"ב):

אתמר, נויי סוכה המופלגין ממנה ארבעה – רב נחמן אמר: כשרה, רב חסדא ורבה בר רב הונא אמרי: פסולה. רב חסדא ורבה בר רב הונא איקלעו לבי ריש גלותא, אגנינהו רב נחמן בסוכה שנוייה מופלגין ממנה ארבעה טפחים, אשתיקו ולא אמרו ליה ולא מידי. אמר להו: הדור בהו רבנן משמעתייהו? אמרו ליה: אנן שלוחי מצווה אנן ופטורין מן הסוכה.

רב חסדא ורבה בר רב הונא ישנו מחוץ לסוכה ובסוכה שהיא פסולה לדעתם, ונימקו זאת בכך ששלוחי מצווה פטורים מהסוכה.²

באשר להולכים לפדות שבויים, נאמר בירושלמי (מועד קטן א, ב):

ועושין כל צורכי הרבים [=בחול המועד]. אילו הן צורכי הרבים: דנין דיני ממונות ודיני נפשות, דיני מכות, ופודין את השבויין...³

רש"י בדבריו ציין דוגמאות בלבד להליכה של מצווה. המכנה המשותף למקרים אלו הוא שמדובר באנשים ההולכים להשיג מטרה שהיא מצווה, ושאל על פי שעדיין לא יישמו את מטרתם הם פטורים ממצוות סוכה.⁴

ד. היקף הפטור של העוסקים במצווה

1. רש"י ור"ן – גם בזמן החנייה, כשלא עוסקים ממש במצווה

רש"י (כה ע"א ד"ה פטורין מן הסוכה) כתב: "ואפילו בשעת חנייתן". לדבריו הפטור הוא מוחלט וגורף, גם כאשר ההולכים אינם פועלים לשם השגת המצווה. כך אכן נראה מהמסופר בגמרא על רב חסדא ורבה בר רב הונא שישנו בסוכה שהיא פסולה לדעתם, בעת שעלו להקביל פני רבם. אמנם לא כתוב בגמרא אם הייתה להם אפשרות לישון בסוכה ללא טרחה, אך מעצם העובדה שהם נימקו את פטור הישיבה בסוכה בכך שהם שלוחי מצווה, ניכר שהפטור הוא גם בשעת החנייה. הראב"ה (סי' תקלה) כתב טעם לפטור הגורף: "דכשנחים בלילה וישנים יכולין לעסוק למחר טפי, והוי הכל עוסק במצווה". המנוחה היא חלק מהפעילות לשם השגת המצווה, ולכן גם זמן המנוחה מוגדר כעיסוק במצווה הפטור מהסוכה.

הר"ן (יא ע"א בדפי הר"ף) הסביר את שיטת רש"י על בסיס הפטור של חתן מקריאת שמע:

נראה לי דהעוסק במצווה פטור מן המצווה אף על פי שיכול לקיים את שתיהן... והיינו טעמא, דמדפטר רחמנא חתן אף על גב דאפשר ליה ליתובי דעתיה ולקיים את שתיהן וכדכתיבנא, ילפינן כל שהוא עוסק במלאכתו של מקום לא חייבתו תורה לטרוח ולקיים מצות אחרת, אף על פי שאפשר. ומיהו מודינא ודאי שכל שאינו צריך לטרוח כלל אלא כדרכו במצווה ראשונה יכול לצאת ידי שניהם, דבכי האי גוונא ודאי יצא ידי שתיהן "ומהיות טוב אל יקרא רע" (בבא קמא פא ע"ב).

לדברי הר"ן גם אם העוסקים במצווה יכולים לקיים את שתי המצוות, התורה לא חייבה אותם לטרוח ולקיים מצווה נוספת. אמנם הוא כתב שאם ניתן לקיים את המצווה האחרת ללא טרחה כלל ובאופן רגיל, ניתן לצאת ידי חובת שתי המצוות. אין חובה לקיים את המצווה האחרת, אך יש אפשרות לקיימה. עצם הציווי עליה לא פקע, אלא שהוא רשות. ניתן להוכיח בדבריו מהעובדה שרבן גמליאל קרא קריאת שמע למרות שהיה חתן.

2. תוספות – כשניתן לקיים את שתיהן לא חל הכלל "העוסק במצווה פטור מן המצווה"

התוספות (כה ע"א ד"ה שלוחי) ציינו את דברי רש"י וכתבו:

2 רש"י (כו ע"א ד"ה שלוחי מצווה אנו) כתב: "שבאנו לשמוע הדרשה, ולהקביל פני ריש גלותא". הרא"ה קוק (הסכמות הראיה, הסכמה צט, עמ' 120) הסביר ש"שמיעת הדרשה היא בגדר כבוד התורה, וכבוד הכלל התלוי בכבוד הנשיאות שהיא מצווה חוץ מצד התלמוד תורה שיש בה. על כן אם לא היתה מחוברת עם הקבלת פנים לא היינו יודעים שיש בה הכיבוד, אבל כיון שהיו הדברים מחוברים יחדיו יש כאן משום מצות כבוד התורה והכלל, שהיא מצווה מעשית, שיש בזה משום עוסק במצווה פטור מן המצווה, וממילא פטורים היו מן הסוכה".

3 כך פסק הרמב"ם (הל' יום טוב ז, יא). אמנם, במקורות המקבילים (תוספתא מועד קטן ב, יא; ירושלמי שקלים א, א) לא נזכר פדיון שבויים.

4 הרב אברהם שמואל בנימין סופר (שו"ת כתב סופר, א"ח, סי' קיט), כתב ששליח מצווה פטור מסוכה "רק כשהיא כולה לה' ואין בו הנאה לעצמו" דהיינו כשהוא לא מקבל שכר. אך אם "עיקרו של השליח להנאתו מתכוון דלא נפטר על ידי זה ממצות סוכה". בביאור הלכה (סי' תרמ, ד"ה שלוחי), מופיעה תשובה זו בשם החתם סופר, אך כאמור התשובה היא של הכתב סופר בנו של החתם סופר. בביאור הלכה שם מפנה לדבריו בביאור הלכה סי' לח ד"ה ותגריהם, שם כתב ע"פ המגן אברהם, שאם כוונת השליח גם למצווה וגם להנאה שיש לו מזה, הוא נקרא גם כן עוסק במצווה.

כן משמע בגמרא דקאמר הולכי לדבר מצווה פטורין מן הסוכה בין ביום ובין בלילה, ומשמע אע"פ שאין הולכין אלא ביום, דאי דאזלי ביממא ובליילה אפילו לדבר הרשות נמי פטירי כדקתני בברייתא. ועוד, עובדא דרב חסדא ורבה בר רב הונא דגנו ארקתא דסורא.

תוספות הודו שפשט דברי הברייטא מורים על כך ששלוחי מצווה פטורים ממצווה גם בעת חנייתם, ושכך גם נלמד מהמסופר על רב חסדא ורבה בר רב הונא שלנו בשפת הנהר ללא סוכה, אך הקשו על הבנה זו:

ותימה, אם יכולין לקיים שניהם אמאי פטורין? דאטו אדם שיש לו ציצית בבגדו ותפילין בראשו, מי מיפטר בכך משאר מצות?

שאלת התוספות מתבססת על ההנחה שיש מצבים בהם גם מי שעוסק במצווה מסוימת יכול לקיים מצווה נוספת ללא טרחה וללא הפרעה. למשל, אדם הלבוש בציצית או מעוטר בתפילין – האם הוא פטור ממצוות אחרות? ומכיוון שכך, מדוע יש לפטור מסוכה את ההולכים לדבר מצווה בעת חנייתם? והשיבו:

וצריך לומר דהכא נמי איירי בכי האי גוונא דאי מיטרדי בקיום מצות סוכה הוּו מבטלי ממצות.

תוספות השיבו שמדובר במצבים בהם עיסוק במצווה נוספת כמו סוכה, תגרום להם להתבטל או להימנע מקיום המצווה הראשונה אליה הם הולכים. דברים דומים כתבו תוספות (י ע"ב ד"ה שלוחי) ביחס לכך שרב חסדא ורבה בר רב הונא ישנו בסוכה הפסולה לדעתם: "וכגון שהיו מתבטלים מן המצות אם היו מחזרין אחר סוכה אחרת".

באופן רחב יותר הסבירו זאת התוספות (בבא קמא נו ע"ב ד"ה בההיא):

דוקא בשעה דמתעסק בה [=באבידה], כגון שוטח לצורכה או משום עסק שצריך לה לאבידה, אבל בשביל שאבידה בביתו לא יפטר מלמיתב ריפתא לעניא, כיון שיכול לקיים שתיהם כדמוכח בסוכה (דף כה ע"א). דלא נפקא לן מקרא דעוסק במצווה פטור מן המצווה אלא דוקא היכא שאינו יכול לקיים שתיהם. וסברא הוא, דאטו אדם שיש לו תפילין בראשו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו, יפטר מן המצות?

תוספות כתבו ש"העוסק במצווה פטור מן המצווה" כאשר לא ניתן לקיים את שתי המצוות כראוי, כיוון שקיום שתיהן בו זמנית יפגע בקיומה של אחת מהם. אולם, אם ניתן לקיים את שתי המצוות בשלמות, יש לקיים את שתיהן, והעוסק באחת אינו פטור מהאחרת.⁵

אחרונים ביררו את שורש מחלוקת הראשונים במשמעות הכלל: "העוסק במצווה פטור מהמצווה". הרב אלחנן וסרמן (קובץ שיעורים, בבא בתרא, אות מח) כתב:

גדר עוסק במצווה פטור מהמצווה אם הוא פטור בלבד וכעין דין אונס דרחמנא פטריה, או שמא מופקע הוא לגמרי מן המצווה וכאילו אינו בר חיובא, ואפילו אם קיימה לא יצא ידי חובתה.

כעין זה כתב ביתר הרחבה הרב יעקב ישראל קנייבסקי, "הסטייפלר" (קהילות יעקב, ברכות סי' טז [מהדורה ישנה: סי' כה]):

5 המהר"ץ חיות (כה ע"א) שאל שעל פי דברי התוס' (שבועות מד ע"ב) רק בשעה שמתעסק באבדה ובא העני, או אז פטור לתת לו, כי אז נקרא עוסק במצווה "ולדידי קשה קושיא חמורה דבכה"ג היכא שעומד העני עליו ואינו נותן לו הרי הוא עובר בלא תעשה אם קופץ ידו מליתן לו. ועי' תוס' כתובות מט ע"ב דבצדקה איכא שני לא תעשה 'לא תקפוץ ולא תאמץ' ומפני זה כופין אף על גב דעל מצוות עשה שמתן שכרה בצדה אין כופין (חולין קי ע"ב). ואם כן הוא דעוסק במצווה פטור מן המצווה אינו רק ממצוות עשה אבל מלא תעשה לא מפטר? וכי ס"ד דעוסק במצווה יהיה מותר לאכול נבלות וכדומה וגם כאן איך מפטר מלא תעשה דלא תקפוץ ולא תאמץ ע"י שעוסק במצוות השבת אבדה וצע"ג. נראה שעוסק במצווה והוא ממוקד במצווה מסוימת הוא פטור מלקיים מצווה אחרת גם אם יש בה לאו. לאכול נבלות – זה איסור שעומד בפני עצמו ולא קשור למצווה חיובית שעל האדם לקיים.

והנה בענין עוסק במצווה פטור ממצווה איכא פלוגתא אי פטור גם היכא דאפשר לקיים שניהם... ונראה דדעת התוס' הוא דעוסק במצווה פטור ממצווה השנית מטעם אנוס, שאנוס הוא מלעשות מצווה השנייה מחמת טרדת העסק במצווה ראשונה. ואע"פ שאינו אנוס גמור, שווייה רחמנא להאי טרדה בגדר אנוס. ולכן כשאפשר לקיים שניהם חייב. ודעת הר"ן ז"ל הוא דעוסק במצווה הוא פטור גמור, דרחמנא פטריה משאר מצוות בעידנא דעסוק בראשונה. ולכן פטור אפילו באפשר לקיים שניהם בלא גרעון.

המחלוקת היא האם הפטור נובע מאנוס, ועל כן כשיש אפשרות לקיים את שתי המצוות כראוי עליו לקיימן, או שזהו פטור מוחלט.⁶

השאלה היא: כשאדם מקיים מצווה מסוימת ויש לפניו מצווה נוספת לקיים – האם עליו לעשות מאמץ ולקיים את שתי המצוות, או שאין לו חובה כזו. האם עדיף לאסוף מצוות או להתמקד במצווה אחת. רש"י והר"ן יסברו שעל אדם להתמקד במצווה אותה הוא החל לעשות, ולא נדרש ממנו לקיים מצווה נוספת. הפטור הוא גם אם קיום המצווה האחרת לא ישפיע כלל על אופן קיומה של המצווה הראשונה. כיוון כזה, לפיו נדרש מאדם להתמקד במצווה, נלמד מדברי המדרש (במדבר רבה, פרשה טז):

את מוצא בסוכה ששנינו ששלוחי מצווה פטורין מן הסוכה. שאין לך חביב לפני הקב"ה כשליח שמשלח לעשות מצווה ונותן נפשו כדי שיצלח בשליחתו.

כשמקיימים מצווה, צריך לרכז את כל כוחות הנפש לשם קיומה והצלחתה, ועל כן העוסק במצווה פטור ממצוות אחרות באופן גורף. בוודאי גם לפי תוספות יש לרכז את כל כוחות הנפש בקיום מצווה, אך אם אפשר אף בטרחה מסוימת לקיים במקביל מצווה נוספת, אזי יש לרכז כוחות גם למצווה הנוספת.

אמירה חינוכית-רוחנית כזו כתב הרא"ה קוק (מוסר אבין, פרק ב, ב), כהדרכה כוללת בקיום מצוות:

"בכל דרכיך דעהו" (משלי ג, ו) – צריך לבקש את הקב"ה בתוך הדרכים שהוא מתנהג בהם: כשהוא עוסק בתפלה, אז יבקש את הקב"ה בהבנת עניני תפלתו וכונה רצויה באמונת הלב באותם הענינים של תפלתו, ולא יבקש את הידיעה בשעה ההיא בענינים אחרים, כי כיון שהוא עוסק בעבודה זו, הקב"ה כביכול שוֹרֵה מצדו בזו העבודה דוקא, ובה ימצאנה ולא במקום אחר. וכשהוא עוסק בתורה, ידע שימצא את הקב"ה בהיותו מעמיק ומעיין להבין דבר על בוריו ולזכור ולשון היטב, ובזה הוא יודע אותו יתברך בתורתו ולא באופן אחר, כי בשעה זו הוא מתגלה בעבודה זו. וכן בהיותו עסוק בגמילות חסד להיטיב לחברו, אז יבקש את הקב"ה רק בהעמקת עצה איך להיטיב לו טובה גדולה הגונה וקימת.

...כשאדם פועל איזה דבר של שלימות, בין במחשבה בין במעשה, צריך לשמח בחלקו ולא ירדוף אז אחר דבר אחר, כי כל העולם כולו מתקפל לפניו אז דוקא בפרט זה.⁷

לפי התוספות, אם ניתן לקיים בשלמות מספר מצוות בו זמנית אין בכך פגיעה וביזוי לאף מצווה, ולכן אין להחיל באופן גורף את הכלל "העוסק במצווה פטור מן המצווה". לפי הר"ן, גם רש"י יסכים שבמצב שכזה, בו הוא אינו צריך לטרוח כלל "אלא כדרכו במצווה ראשונה יכול לצאת ידי שניהם – דבכי האי גוונא ודאי יצא ידי שתיהן, 'ומהיות טוב אל יקרא רע'". האדם יכול או רשאי לקיים את המצווה השנייה כהנהגה טובה, אך הוא איננו מחויב בה.

אמנם הרב אשר וייס (מנחת אשר, דברים, עמ' סח-ע) דחה את דברי הקהילות יעקב הללו, בטענה שהדברים לא תואמים לדברי הריטב"א (כה ע"א) שמחד כתב כדברי התוספות, ומאידך ניתן להבין מדבריו שהפטור הוא מוחלט:

6 ראה עוד: הרב יצחק אדלר, עיון בלומדות, עמ' קנד-קנו.

7 ראה עוד: הרא"ה קוק, עין איה ברכות – א, פרק ב, אות טו.

וי"ל דהא קמ"ל דאפילו בעי להניח מצוה זו לעשות מצוה אחרת גדולה הימנה אין הרשות בידו. סלקא דעתך אמינא איפטורי הוא דמיפטר מינה אבל אי בעי למשבק הא ולמיעבד אידך הרשות בידו, קמ"ל דכיון דפטור מן האחרת הרי היא אצלו עכשיו כדבר של רשות, ואסור להניח מצותו מפני דבר שהוא של רשות. ועוד למדנו הכתוב דאע"ג דאיכא עליה מצוה קבועה לזמן ודאי, כגון קריאת שמע ושחיטת הפסח וקודם לכן באת לו מצוה אחרת שתבטלנו מן האחרת אם יתחיל בה, רשאי הוא להתחיל בזו שבאה לידו עכשיו ואם יבטל מן האחרת יבטל, ואינו חשוב פורק עצמו ממנה כשפורקה מעליו מחמת דבר מצוה, שאין חיוב המצוה עליו עד שיגיע זמנה וראשונה קודמת, כנ"ל.

הרב וייס הסיק מדברי הריטב"א הללו כך:

דכשעוסק במצוה הוא פטור לגמרי ממצוה אחרת, והוי ליה כאילו לא הגיע זמנה, וכעין גדר הותרה, ולא פטור מגדר אונס בלבד. דאם כן בודאי היה מסתבר לבטל מצוה שאינה עוברת מפני זה שיש לה זמן קבוע. וגם כל לשונותיו מוכיחים כהבנה זו, ואף על פי כן סבירא ליה דרק כשאי אפשר לקיים שניהם פטור ודלא כקהילות יעקב.

נראה שאין חובה להסביר כך את הריטב"א. לפי הריטב"א אם החל אדם לקיים מצווה הוא פטור מלקיים את המצווה האחרת שחלה באותו זמן. דבר נוסף למד הריטב"א שאם אדם החל במצווה מסוימת והוא יודע שבמהלך קיומה יגיע זמנה של מצווה קבועה כגון קריאת שמע, הוא רשאי להתחיל במצווה שהוא רוצה לעשות, מתוך ידיעה שהוא לא יקיים את המצווה הקבועה, כי כל עוד לא הגיע זמנה, אין מוטלת עליו החובה לקיים את המצווה. אך אין להסיק מכאן שמצווה אחרת שהגיע כבר זמנה בעת שאדם החל לקיים מצווה אחרת, היא בגדר "כאילו לא הגיע זמנה, וכעין גדר הותרה, ולא פטור מגדר אונס בלבד". גם המשפט ש"בודאי היה מסתבר לבטל מצוה שאינה עוברת מפני זה שיש לה זמן קבוע", הוא לכאורה שלא כדברי הריטב"א שכתב בבירור שכל עוד לא הגיע זמנה של המצווה הקבועה, אדם רשאי להתחיל במצווה שאינה עוברת, אף שהוא יודע שבקרוב יחול זמנה של מצווה עוברת כמו קריאת שמע, והוא יבטל אותה. כי כל עוד לא הגיע זמנה הוא לא חייב לקיימה והראשונה קודמת.

הרב וייס הציע הסבר אחר להבנת מחלוקת הראשונים:

נראה דיסוד גדר הלכה זו היא כעין ביזוי מצווה, דאין זה כבוד להניחה ולקיים אחרת. ואף שעוסק במצווה הוא ולא בצרכי עצמו, מכל מקום אין זה דרך כבוד לדלג ממצווה למצווה, וכעין הלכתא דאין מעבירין על המצוות. דלדעת תוספות אין פגם אלא במניח מצווה זו כדי לקיים אחרת, אבל במקיים שתיהן אין כל פגם וביזיון. ולדעת הר"ן אף ביכול לקיים שתיהן, אין ראוי לעוסק במצווה לעסוק באחרת, אלא יש לרכז כל פועלו ומחשבתו לקיום המצווה שהוא עוסק בה.

לפיו הדיון הוא האם בקיום המצווה האחרת במקביל לקיום המצווה בה אדם כבר עוסק, יש משום ביזיון למצווה בה החל כבר לעסוק. גם כאן יש להעיר שהתוספות וכן הר"ן לא הזכירו בדבריהם שהדיון הוא בשאלה אם במעבר ממצווה למצווה, יש ביזיון או פגם.

ה. מחלוקת הראשונים מבוססת על המקורות מהפסוקים השונים

נראה להציע שהמחלוקת בין רש"י לתוספות תלויה בלימוד הפסוקים מהם למדה הגמרא ש"העוסק במצווה פטור מן המצווה".

המקור הראשון הוא מפסוקי קריאת שמע (דברים ו, ז), מהם למדו: "בשבתך בביתך" – פרט לעוסק במצווה, "ובלכתך בדרך" – פרט לחתן. כאמור לעיל, החידוש הוא בכך שגם חתן שטרוד מקיום בעילת מצווה וכבר התחייב במצוות קריאת שמע וגם יכול לעשות מאמץ ולהתרכז זמן קצר באמירת פרשה ראשונה של קריאת שמע בכוונה,

פטור ממצווה זו. אמנם רבן גמליאל לימד את תלמידיו הלכה זו, אך הוא עצמו קרא קריאת שמע כשנשא אישה. לדעת רבן גמליאל כל חתן יכול, אם ירצה, לקרוא קריאת שמע (ברכות טז ע"א-ע"ב). לפי זה, העיקרון הוא שכאשר האדם מרגיש שהוא יכול לקיים את שתי המצוות בשלמות, לא חל עליו הכלל "העוסק במצווה פטור מהמצווה". דרך זו יותר מתאימה לשיטת התוספות, לפיהם הפטור הוא כשאי אפשר לקיים את שתי המצוות באופן שלם וטוב, אך אם אפשר ואין כל עיכוב ומניעה – יש לקיים את שתיהן.

הפסוק הנוסף ממנו למדה הגמרא ש"העוסק במצווה פטור מן המצווה" הוא מפרשיית פסח שני. שם הפטור הוא גורף: אותם שעסקו בקבורת מת המצווה היה מותר להם להיטמא אף שחג הפסח התקרב, והם היו פטורים מלעשות את קרבן הפסח, שכן אסור להם לאכול ממנו כל עוד הם טמאים. לו היו רוצים לקיים את המצווה בתורת רשות – לא היו יכולים. אמנם הם לא יכלו לאכול קרבן פסח בשל איסור תורה, ואין זה דומה למי שלא יכול לקיים מצווה נוספת במקביל מסיבות מעשיות אחרות, אך בכל זאת מכאן למדה הגמרא ש"העוסק במצווה פטור מן המצווה".

ר' חנניא בן עקביא הרחיב את הפטור הגורף גם לאישים נוספים המקיימים מצווה (כו ע"א):

תניא, אמר רבי חנניא בן עקביא: כותבי ספרים תפילין ומזוזות, הן ותגריהן ותגריהן, וכל העוסקין במלאכת שמים [לאתויי מוכרי תכלת], פטורין מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין ומכל מצות האמורות בתורה. לקיים דברי רבי יוסי הגלילי, שהיה רבי יוסי הגלילי אומר: העוסק במצווה פטור מן המצווה.

גם הנמצאים במעגל השני של העיסוק במצווה – הסיטונאים, והקמעונאים – פטורים מקיום המצווה בשל הכלל "העוסק במצווה פטור מן המצווה". את הפטור הרחב הגורף תלה ר' חנניא בן עקביא בדברי ר' יוסי הגלילי: "שהיה רבי יוסי הגלילי אומר: העוסק במצווה פטור מן המצווה". אין בידינו מקור ברור שבו אמר ר' יוסי הגלילי את העיקרון "העוסק במצווה פטור מהמצווה", ובוודאי אין בידינו מקור בו הוא הרחיב את הפטור אף על כל העוסקים במצווה בעקיפין. ייתכן שלפני ר' חנניא בן עקביא הייתה מסורת כזו.

"יתכן שרש"י ביסס את העיקרון לפיו העוסק במצווה פטור מלקיים מצווה אחרת על הלימוד מפרשיית פסח שני. אם כי שם הפטור הוא מוחלט, שכן אין כל אפשרות מעשית שהעוסק במצווה האחת יקיים גם את האחרת, בעוד שחתן או כל מקיים מצווה אחרת, יכול אם ירצה לקיים את המצווה הנוספת.⁸

יש לציין שר' חנניא בן עקביא עצמו סבר שכותבי תפילין ומזוזות חייבים במצוות. כך נאמר בתוספתא (ברכות ב, ו):

כותבי ספרים תפילין ומזוזות מפסיקים לקרית שמע ואין מפסיקין לתפלה.

רבי אומר: כשם שאין מפסיקין לתפילה, כך אין מפסיקין לקרית שמע.

ר' חנניא בן עקביא אומר: כשם שמפסיקין לקרית שמע, כך מפסיקין לתפלה.

אמר ר' אלעזר בר' צדוק: כשהיה רבן גמליאל ובית דינו ביבנה והיו עסוקין בצרכי צבור לא היו מפסיקין, שלא להסיע מלבו.

דברי ר' חנניא בן עקביא הללו מופיעים גם בירושלמי (ברכות א, ב; ביכורים ג, ג), ובירושלמי (שבת א, ב) גם כן, שם נאמר שר' יוחנן תמך בדבריו.⁹

8 יש לציין שרש"י (ברכות יד ע"ב ד"ה פטור; בבא קמא נו ע"ב ד"ה דלא) הזכיר דווקא את הלימוד מחתן כמקור לדין עוסק במצווה פטור מהמצווה.

9 מפרשי הירושלמי שם, וכן המהר"ץ חיות (כה ע"א), העירו שדברי ר' חנניא בן עקביא בבבלי בסוכה סותרים את דבריו בתלמוד הירושלמי. ייתכן שהתשובה לכך היא שר' חנניא בן עקביא איננו סובר כר' יוסי הגלילי. כל מה שאמר הוא "לקיים דברי ר' יוסי הגלילי", אך הוא איננו סובר כך.

סיכום

הגישות השונות באשר להיקף הפטור של העוסק במצווה מלקיים מצווה אחרת – פטור מוחלט, או פטור רק כשלא ניתן לקיים את שתי המצוות בשלמות – בולטות בשני הפסוקים מהם למדו את העיקרון "העוסק במצווה פטור מן המצווה". פטורו של חתן מלקרוא קריאת שמע הוא נקודתי, ואם הוא יכול, עליו לקרוא קריאת שמע. אופיו של פטור זה תואם את האופן בו הבינו התוספות את העיקרון "העוסק במצווה פטור מהמצווה". לעומת זאת, הלימוד מפרשיית פסח שני הוא גורף יותר: פטורם של אלו שנטמאו למת מצווה הוא מוחלט, והם מנועים לחלוטין מלעשות את המצווה האחרת אם כי זה לא דומה לגמרי למי שאין לו מניעה מעשית לקיים את המצווה האחרת. אופיו של פטור זה תואם את שיטת רש"י והר"ן, שכתבו ששלוחי מצווה פטורים ממצווה אחרת גם בעת חנייתם.

